

JAHON BANK AMALIYOTIDA TIJORAT BANKLARI MOLIYAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASH MODELLARI

Sadikov Iskandar Gayratovich

TDIU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: maqolada jahon bank amaliyotida banklar moliyaviy barqarorligini baholash modellari haqida gap borgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, transformatsiya, jarayon, tijorat, bank, moliya, barqarorlik.

ASSESSMENT MODELS OF THE FINANCIAL STABILITY OF BANKS IN WORLD BANKING PRACTICE

Sadikov Iskandar Gayratovich

Independent researcher of Tashkent State University of Economics

Abstract: the article talks about models for assessing the financial stability of banks in world banking practice.

Key words: economy, transformation, process, commerce, banking, finance, stability.

Kirish.

Obraz, o'lov, usul – modus yoki modulus so'zlarining lotincha ma'nolari bo'lib, ulardan zamonaviy "model" so'zi kelib chiqqan. Tarixan ushbu so'zning birinchi qo'llanilishi Uyg'onish davrida arxitekturada qayd etilgan bo'lib, unda u o'xshash narsalarni taqqoslash yoki namuna belgisi sifatida ishlatilgan.

Keyinchalik Leonardo da Vinchi, Galiley, Isaak Nyuton modellashtirishni bilish usuli sifatida ishlatib, uning qo'llanilish chegaralarini aniqlagan va uning asosida nazariyalarni qurgan. Fizika va kimyo kabi fanlarning rivojlanishi bilan modellashtirish usuli tobora keng tarqalgan va murakkablashgan. Modellashtirish jarayonining tarqalishi va takomillashuvining so'nggi muhim bosqichlaridan biri 1947 yilda Jorj Neyman tomonidan elektron hisoblash mashinalarining rivojlantirilishi, shuningdek 1948 yilda Viner tomonidan kibernetika asoslarining joriy etilishi bo'ldi. Shunday qilib, modellashtirish usuli nazariy bilim sohalarida ham, amaliy sohalarida ham eng muhim usullardan biriga aylandi.

Metodologiya

Turli fanlarda qo'llaniladigan modellar bir xil emas (ularni qarama-qarshi qo'yish imkoni yo'qligini F. Yung, X. Ley, K. Sveytling kabi faylasuflar qayd etgan), biroq ularning barchasi bir qator umumiy xususiyatlarga ega. Masalan, modelning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida uning ideallashtirilishi, ya'ni voqelikning real sharoitlarini soddalashtirishni ajratib ko'rsatish mumkin.

I.B. Novik qayd etishicha, modellashtirish – "ob'ektga bilvosita amaliy yoki nazariy ta'sir ko'rsatish usuli bo'lib, bunda o'rganilayotgan ob'ekt bilan ma'lum bir ob'ektiv muvofiqlikda bo'lgan, uni ma'lum munosabatlarda almashtira oladigan va uning tadqiqotida yakuniy hisobda modellashtirilayotgan ob'ektning o'zi haqida ma'lumot beradigan yordamchi oraliq yoki tabiiy "kvaziob'ekt" ishlatiladi". V.A. Shtoff ham shunga o'xshash ta'rifni beradi, unda modelning aqliy yoki moddiy amalga oshirilgan tizim sifatidagi, tadqiqot ob'ektini aks ettirish qobiliyatiga ega, uni undan yangi ma'lumot olish imkonini beradigan tarzda almashtirish qobiliyatiga ega ekanligi kabi xususiyatlarini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqotda model ostida tadqiqot predmetini shunday tarzda aks ettiradigan tizim tushuniladiki, u modellashtirilayotgan ob'ekt to'g'risida tasavvur hosil qilish va uning rivojlantirish maqsadida undan yangi ma'lumot ajratib ko'rsatish imkonini beradi, bunda o'rganilayotgan ob'ektning o'ziga ta'sir ko'rsatmaydi. Shunga muvofiq, tijorat banki moliyaviy barqarorligini

baholash modeli kredit tashkiloti moliyaviy barqarorligi darajasi to'g'risida tushuncha shakllantirish, bank faoliyatidagi uning barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi kamchiliklarni topish, shuningdek tanlangan parametrlarni hisobga olgan holda o'zgarishlar prognozini amalga oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot va tahlil

Har qanday modelni qurishda muayyan metodika ishlab chiqiladi. Metodika "amaliy faoliyatning oldindan belgilangan natijaga olib keluvchi usullari majmui"ni anglatadi, ya'ni nazariya nuqtai nazaridan olingan natijani asoslashsiz tadqiqotni amalga oshirish chog'ida harakatlarning ketma-ketligi va tanlovining texnik reglamentatsiyasidir. Usul nafaqat muayyan harakatlar rejasini, balki turli muqobillarni tahlil qilish, muayyan harakat usullaridan foydalanish uchun asoslar izlashni ham nazarda tutadi. Ushbu tadqiqot doirasida turli modellarning muayyan metodikalarini tahlil qilish asosida ularni takomillashtirish imkoniyatlarini ko'rib chiqish qiziqish uyg'otadi.

Bugungi kunda tijorat banklari moliyaviy barqarorligini baholash modellari turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan ishlab chiqilmoqda va qo'llanilmoqda. Baholash modellarini qurish va joriy etishga sezilarli mablag'lar (davlat va xususiy) yo'naltirilmoqda, shuningdek o'zgaruvchan ichki va tashqi sharoitlarda modellarni takomillashtirishga qo'shimcha mablag'lar talab qilinadi.

Turli modellar ham sifat, ham miqdor parametrlarini o'z ichiga oladi. Bunda modelga tobora ko'proq ekspert baholari yoki sifat xususiyatlari baholariga asoslangan nomiqdoriy parametrlar kiritilmoqda. Bu shu fakt bilan izohlanadiki, jahon amaliyotida moliyaviy ko'rsatkichlar teng bo'lganda obro', menejment va boshqalar kabi yaxshiroq sifat xususiyatlariga ega bo'lgan bank yanada barqaror deb ataladi.

Ushbu tadqiqot doirasida bank moliyaviy barqarorligini baholashning namunaviy modelini qurish uchun zarur bo'lgan asosiy bloklar sifatida M.A. Bobrikning o'z dissertatsiya tadqiqotida taklif etgan quyidagilarni qabul qilamiz:

- 1) baholash mezonlari va ko'rsatkichlari;

- 2) tahliliy protseduralar;
- 3) alohida tarkibiy qismlarni, umuman moliyaviy holatni va moliyaviy barqarorlikni baholash usullari;
- 4) banklarni reytinglash tamoyillari va har bir guruh tavsifi;
- 5) o'tkazilgan baholash ishonchliligi (sifati)ni aniqlash.

Baholash modellari turli maqsadlar uchun ishlab chiqilishi mumkin. Kredit tashkilotlari moliyaviy barqarorligini baholash modellarini ishlab chiqish va qo'llashning asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatamiz:

- 1) banklar moliyaviy holatini monitoring qilish maqsadida nazorat organlari tomonidan kredit institutlari moliyaviy barqarorligini baholash;
- 2) bankning amaldagi va potensial mijozlari tomonidan baholash, shu jumladan zaxiralash maqsadida kredit tashkilotlari tomonidan kontragent-banklarni ichki baholash, pullarni yuvishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish (PYu/TMQ) doirasida baholash uchun va boshqalar;
- 3) kredit reytingini berish maqsadidagi baholash modellari (reyting agentliklari tomonidan ishlatiladi);
- 4) tadqiqot maqsadlarida ishlab chiqiladigan matematik, ekonometrik va statistik modellar (keyinchalik ular boshqa maqsadlar doirasida ham joriy etilishi mumkin).

Bundan tashqari, yakuniy natijani shakllantirish usullariga qarab baholashning reyting, ekspert va aralash modellari kabi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Banklar moliyaviy barqarorligini baholash modellaridan tartibga soluvchi maqsadlarda foydalanishni batafsil ko'rib chiqaylik.

Xalqaro hisob-kitoblar banking tasnifiga ko'ra, banklarni diagnostika qilishning to'rt tur modelini ajratib ko'rsatish mumkin:

- banklarni baholashning reyting modellari (Fransiya, AQSh, Italiyada qo'llaniladi);

- masofaviy monitoring (Niderlandiya, Fransiya, AQSh, Germaniyada qoʻllaniladi);

- tavakkalchiliklarni kompleks baholash (Buyuk Britaniya, Niderlandiyada qoʻllaniladi);

- "erta munosabat bildirish tizimlari" statistik modellari (Fransiya, AQSh, Italiyada qoʻllaniladi).

Reyting modellari kredit tashkilotining joriy holatini baholash va uning faoliyat koʻrsatishi muammolarini aniqlashga qaratilgan. Reyting modellarining katta kamchiligi sifatida prognozlashtirish yoʻqligi aytiladi. Reyting modellarini tuzish uchun asos, qoida tariqasida, banklar hisoboti va markaziy banklar vakillarining inspeksiya tekshiruvlari natijalari hisoblanadi.

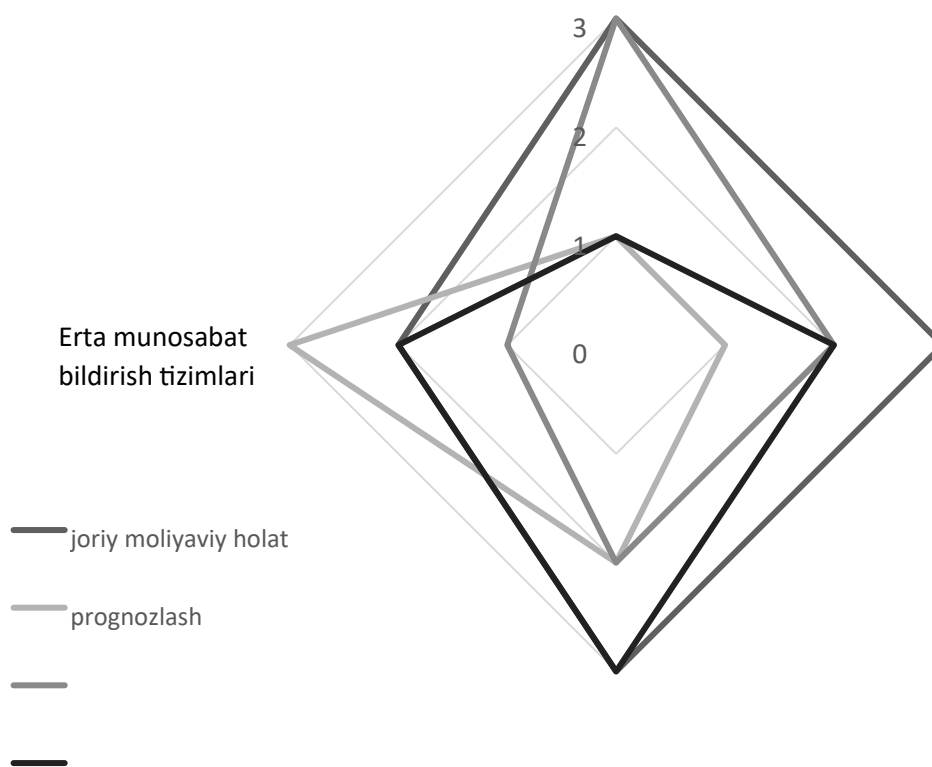
Shuningdek, koʻrsatkichlarni dinamikada oʻrganishga va ularni taqqoslanadigan banklar guruhi boʻyicha oʻrtacha qiymat bilan taqqoslashga qaratilgan alohida modellar mavjud. Modellarining ushbu turi masofaviy monitoring tizimlarini ifodalaydi. Biroq, turli banklar maʼlumotlarini taqqoslash shuni nazarda tutadiki, oʻz faoliyatini bir xil huquqiy va iqtisodiy muhitda amalga oshirayotgan banklar faoliyatining oʻxshash natijalariga ega boʻlishi kerak. Shunday qilib, guruh boʻyicha oʻrtacha qiymatdan chetga chiqish holatida, nazorat organlari bankda muammolar yuzaga kelgan yoki yaqin kelajakda yuzaga kelishi mumkin va bank faoliyati diqqat bilan kuzatib borilishi kerak deb taxmin qiladi. Ushbu modelning kamchiligi sifatida alohida olingan bankning biznesni yuritish biznes-modeliga va uning strategiyasiga yetarlicha eʼtibor berilmasligini aytish mumkin, ular bank koʻrsatkichlari va faoliyati natijalariga sezilarli taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Risklarni baholashning kompleks tizimi bankning tavakkalchilik-menejmentini va salbiy hodisalarga (stresslarga) munosabat bildirish dasturlarini chuqur oʻrganishga qaratilgan. Bunda qoʻshimcha ravishda hisobot va moliyaviy koʻrsatkichlarning standart tahlili dinamikada oʻtkaziladi.

1990-yillarning oxirida nazorat organlarining e'tiborini erta munosabat bildirish tizimlari jalb qildi, ular turli mamlakatlarda (Fransiya – SAABA, AQSh – SEER va boshqalar kabi) banklar moliyaviy barqarorligini baholash vositalari sifatida joriy etila boshlandi. Ushbu tizimlar statistik ma'lumotlar va joriy ma'lumotlarni tahlil qilish asosida hodisalarning kelgusi rivojlanishi (ehtimoliy muammoli zonalar va tavakkalchiliklar)ning matematik modellashtirilishiga qurilgan. Erta munosabat bildirish modellari yordamida banklar tavakkalchiliklarini minimallashtirish va ham bitta bank doirasida, ham umuman bozorda tanqidiy vaziyatlarning oldini olish nazarda tutiladi.

Har bir modelda baholanadigan asosiy tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatamiz: bankning joriy ahvolini baholash, uning faoliyatining prognozi, nomoliyaviy xususiyatlarni hisobga olish, tavakkalchiliklarni baholash. 1-rasmdan ko'rinib turibdiki, agar baholashning har bir tarkibiy qismiga modeldagi uning ahamiyatlilik darajasiga ko'ra son qiymati berilsa, bunda 3 – eng muhim parametr, 1 – eng kam muhim, u holda tavakkalchiliklarni baholashning kompleks modelini bank moliyaviy barqarorligini baholashning barcha eng muhim tarkibiy qismlarini eng ko'p hisobga olish nuqtai nazaridan eng maqbul sifatida aniqlash mumkin (barcha ko'rsatkichlarning o'rtacha eng yuqori qiymatlari).

Reyting baholash tizimi

Manba: Tadqiqotchi tomonidan tuzilgan.

1-rasm. Nazorat organlari tomonidan banklar moliyaviy barqarorligini baholashning to'rt guruh modellarining xarakterli xususiyatlarini baholash

Iqtisodiyot sub'ektlari, shu jumladan tijorat banklari tomonidan ichki monitoring maqsadlari va kontragent-banklar bilan bog'liq tavakkalchiliklarning miqdorini aniqlash uchun foydalaniladigan banklar moliyaviy barqarorligi va ahvolini baholash modellari tuzilishi va ko'rsatkichlar to'plami bo'yicha ko'pincha nazorat organlari tomonidan foydalaniladiganlarga o'xshash bo'ladi. Ushbu fakti ikki sabab bilan izohlash mumkin. Birinchidan, banklar kontragentlarni regulyatorlar metodikalari bo'yicha baholashdan manfaatdor, chunki bu ularga nafaqat bankning joriy va istiqboldagi moliyaviy ahvolini baholash, balki bank nazorati organlarining ushbu banklarga qiziqishining oshish ehtimoli va bu bilan bog'liq ehtimoliy oqibatlarni prognozlashtirish imkonini beradi. Ikkinchidan, banklar o'zlarining moliyaviy barqarorligini ham faoliyat va rivojlanish istiqbollari nuqtai nazaridan, ham nazorat organlari tomonidan ularning faoliyati natijalarini

baholash va ular tomonidan qo‘shimcha tartibga solish choralarining ehtimoliy qo‘llanilishi nuqtai nazaridan baholashdan manfaatdor.

Rossiya Federatsiyasi hududida qo‘llaniladigan baholash modellarini batafsil ko‘rib chiqish keyingi bandlar va paragraflarda amalga oshiriladi, chunki metodikalar va modellar me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan.

Banklarni baholash nuqtai nazaridan reyting agentliklari modellari alohida qiziqish uyg‘otadi.

Reyting agentliklari metodikalari tahlil qilinadigan axborotning yetarlicha katta hajmini va ham miqdoriy, ham sifat axborotlari bilan ishlashni o‘z ichiga olishiga qaramay, reyting agentliklari modellarining bir qator muhim kamchiliklarini ajratib ko‘rsatadilar. Kredit reytinglarining asosiy zaif joylaridan biri shundaki, uni berish bankning o‘zi tomonidan boshlanadi va reytingning yakuniy buyurtmachisi ham bankning o‘zi hisoblanadi. Reyting berishga zarurat ko‘rmayotgan bank ushbu tahlilni buyurtirmasligi mumkin. Masalan, Rossiya banklari ma‘lumotlari tahlili shuni ko‘rsatdiki, 2020 yil may oyi ma‘lumotlariga ko‘ra xalqaro agentliklarning reytingiga ega bo‘lgan: 18 ta bank – Standard and Poor's, 59 ta bank – Moody's. "Ekspert RA" reytingiga eng ko‘p sonli banklar – 151 ta kredit tashkiloti (amal qiluvchi litsenziyaga ega banklar umumiy sonining 31%ini tashkil etadi) ega. Faqat 79 ta Rossiya banki AKRA milliy reyting agentligi reytingiga ega bo‘lgan. Keng foydalanilmaganligi tufayli kredit reytinglari banklar faoliyatini taqqoslashning universal vositasi bo‘la olmaydi, chunki ular so‘rov bo‘yicha beriladi va bankda bo‘lmasligi mumkin.

Shu bilan birga, 2020 yil boshida Rossiya Banki 2022 yildan boshlab ichki bozorda likvidlikni taqdim etish bo‘yicha operatsiyalarni o‘tkazish uchun "Ekspert RA" va AKRA reytinglaridan foydalanishni rejalashtirayotgani to‘g‘risida ma‘lumot paydo bo‘ldi. Ilgari bunday bitimlar uchun kredit tashkilotiga berilgan tasniflanish guruhi hisoblangan. Shunday qilib, yaqin kelajakda ko‘plab banklar milliy reyting agentligi reytingini olishdan manfaatdor bo‘ladi, shu munosabat

bilan reyting kompaniyalari tomonidan baholash o'tkazishning asosiy jihatlarini ko'rib chiqish qiziqarli ko'rinadi.

Natija

Reyting agentliklari baholash modellari ko'pincha o'xshash tuzilishga ega: bankning joriy ahvolini baholash, moliyaviy ko'rsatkichlar prognozini qurish, faoliyat strategiyasini tahlil qilish, bankning tavakkalchiliklarni amalga oshishiga barqarorligini hisobga olish. Barcha ma'lumotlar reyting agentligi ekspertlari fikri asosida tuzatilishi mumkin. Reyting agentliklari modellarining muhim xususiyati sifatida alohida blokni ajratib ko'rsatish – davlat, mulkdorlar yoki aloqador shaxslar tomonidan qo'llab-quvvatlash imkoniyatini baholashni aytish mumkin.

Ba'zi reyting agentliklari o'z baholashining asosi sifatida kredit tashkilotlarini baholash uchun jahonga mashhur modellarni oladi. Masalan, "Standard&Poor's" amerikalik reyting agentligi o'z metodikasida asos sifatida ham nazorat organlari orasida, ham bank ichidagi jarayonlarda eng keng tarqalgan va tez-tez qo'llaniladigan modellardan biri – CAMELS reyting modelini foydalanadi.

Ushbu baholash tizimi 1978 yilda AQShda ishlab chiqilgan va quyidagi ko'rsatkichlarni baholashni o'z ichiga olgan: kapital yetarliligi (Capital adequacy), aktivlar sifati (Asset quality), boshqaruv sifati (Management), daromadlilik (Earnings), likvidlik (Liquidity). 1996 yilda AQSh Federal Zaxira Tizimi tomonidan ushbu tizimga yangi ko'rsatkich qo'shilgan – bozor sharoitlari o'zgarishiga sezgirlik (Sensitivity to risk), ayniqsa foiz stavkasi o'zgarishi tavakkalchiligi. Ushbu ko'rsatkichning kiritilishi yangi ko'rsatkichni nazorat baholashlariga joriy etilishidan ancha oldin bozor vaziyati bilan belgilangan va, ba'zi xorijiy iqtisodchilar tadqiqotlarida qayd etilganidek, bozor kon'yunkturasi banklar menejmentini bozor foiz stavkasi o'zgarishi tavakkalchiliklarini monitoring qilish, baholash va nazorat qilishga majbur qilgan. Ta'kidlash joizki, CAMEL modelining yangi tarkibiy qismini joriy etish ushbu reyting tizimini shuningdek ma'lum bir prognoz xarakteri bilan to'ldirgan, chunki bozor tavakkalchiliklarini baholash kelgusi narxlar va stavkalarni belgilashning turli

gipotetik ssenariylarini va ularning faoliyat natijalariga ta'sirini ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar:

1. Normuradov, N. S. (2023). SPECIFIC DIRECTIONS OF THE DIGITAL DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL PRODUCTION. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(3), 907-912.
2. Sunatillayevich, N. N. (2022). Innovative approaches to the use of digital technologies in the activities of economic entities. *Current Issues of Bio Economics and Digitalization in the Sustainable Development of Regions (Germany)*, 450-456.
3. Kushakova, M. N. (2020). Main directions of credit policy during the COVID-19 PANDEMY. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(2), 1836-1839.
4. Kushakova, M. N. (2020). Financial planning problems in enterprises. *EPRA International Journal of Economic Growth and Environmental Issues*, 8(5), 20-21.
5. Dzhumanova, A. B., Kushakova, M. N., Khodzhaeva, N. A. (2019). Formation of accounting management information in the control system of enterprises of JSC «Uzbekistan Railways. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 28(14), 32-36.